

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 2-523.6 (477.41) : 271.2]-047.64 «1700/1917»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.2.146>

Олександр Чучалін*

МОНАСТИРІ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ

Анотація: Досліджується особливість організації управління православними монастирями в синодальний період, що є важливим для розуміння протікання в них культурних, соціально-економічних і господарських процесів. З'ясовано, що саме у досліджуваній період вищими органами державної влади Російської імперії було сформовано низку нормативно-правових актів, що стосувалися православних монастирів і чернецтва. Внаслідок експансійної політики російського царату в кінці XVIII ст. православні монастирі в Україні потрапили під дію російського імперського законодавства. Встановлено, що зі створенням Святішого правлячого Синоду характер взаємовідносин між Православною церквою і державою змістився у бік верховенства світської держави над усіма релігійними інституціями підвладних їй територій.

Для українського народу служіння Православної церкви самодержавству посилювалося тотальною русифікацією як засобом навернення до «офіційного православ'я». Досліджено, що вищим органом у системі управління православними монастирями синодального періоду був Святіший правлячий Синод та обер-прокурор, як представник імператора в цьому органі державного управління. Середня ланка управління монастирями була представлена місцевим єпархіальним начальством, до складу якого входили архієпископ, єпископи, єпархіальні духовні консисторії, а також благочинний над монастирями. У самих монастирях все управління зосереджувалося в руках настоятелів. Їх стиль керівництва носив авторитарний характер, що, до певної міри, сприяло підтриманню в обителях суворой дисципліни та дотриманню монастирських статутів.

Розглянуто діяльність Київської єпархії та становище її монастирів у цій системі організації управлінської діяльності Православною церквою синодального періоду. Досліджено процес визначення територіальних меж єпархії та перелік повітів. З'ясовано, що усі монастирі Київської губернії перебували під наглядом і канонічним управлінням митрополита Київського і Галицького, Київської духовної консисторії та благочинного єпархії над монастирями. Становище та чисельність православних монастирів Київської єпархії в синодальний період зазнавали суттєвих змін.

Ключові слова: Київська єпархія, православні монастирі, синодальний період, управління, Святіший Синод, обер-прокурор, митрополит, благочинний, ігумен

* Чучалін Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>; e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

Історія Православної церкви загалом, та її монастирів зокрема, є важливою складовою частиною історії держави, яка має глибокі релігійні традиції. Україна має свою більше як тисячолітню християнську історію, тому дослідження проблеми становлення її монастирів, організації управління ними є досить важливими для розуміння культурних, господарсько-економічних, соціальних процесів у розвитку нашої країни. Здобуття Україною незалежності дозволило позбутися ідеологічних заборон та об'єктивніше подивитися на цей церковний інститут. Зняття грифу секретності з архівних фондів відкрило перспективи нових аспектів вивчення теми православних монастирів. Крім того, залучення раніше неопублікованих джерел дозволяє глибше зрозуміти діяльність монастирів, визначити їх роль у житті українського суспільства.

У сучасній українській історіографії спостерігається суттєве зростання інтересу до історії діяльності Православної церкви в синодальний період, у тому числі й до історії її територіальних одиниць, діяльності духовних ієрархів, відносин церкви та держави, розвитку релігійної освіти та церковної благодійності¹. Це обумовлено низкою причин як наукового, так і соціокультурного характеру. В останні десятиліття в Україні відбулися зміни у державному та суспільному житті, а саме головне, в ідеології та свідомості всього українського соціуму, здійснюється переоцінка цінностей. Брак історіографічної дискусії у питаннях організації управління православними монастирями синодального періоду, у тому числі й становища православних монастирів Київської єпархії у цьому процесі, спонукає до більш детального вивчення окресленої проблеми.

Здобуття Україною незалежності започаткувало досить активне відродження життя православних монастирів. Спостерігається їх потужний вплив на духовне життя суспільства. Тому виникає необхідність розглянути монастирську діяльність синодального періоду, щоб у сучасних умовах використати позитивний досвід православних обителів, що накопичувався упродовж століть, як духовно-релігійних і соціальних центрів, осередків православної історії та культури.

Як засвідчує історична дійсність, діяльність православних монастирів в Україні постійно відчувала потужний вплив з боку держави, піддавалася змінам, але завжди приносила реальну користь українському суспільству. У цьому контексті особливий науковий інтерес становлять умови існування православних обителів XVIII – початку ХХ ст. Тут варто підкреслити, що саме в синодальний період у Російській імперії було сформовано значну кількість актів нормативно-правового характеру, які безпосередньо стосувалися монастирів і чернецтва. Ключовими законодавчими актами, якими керувалася Російська православна церква досліджуваного періоду у питаннях організації управлінської діяльності монастирів, були «Регламент, или Устав духовной коллегии» 1721 р., нормативно-правові акти (маніфести, укази, положення, уложення, статuti), вміщені в «Церковных ведомостях», «Полном собрании законов Российской империи», «Полном собрании постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи» й інших збірниках, що представляють сьогодні значний інтерес для

¹ *Меша В.Г.* Характер територіально-адміністративної структури православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 207–211; *Шмарьова Т.О.* Релігійні інституції православної церкви за синодального періоду як юридичні особи // Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 181. Серія «Юридичні науки». С. 77–81.

дослідників. Слід зазначити, що останні є найбільшими збірками законодавчих актів Російської імперії досліджуваного нами періоду, виданих у XIX – на початку XX ст. Зібрані у цих виданнях нормативно-правові акти поширювалися на увесь устрій державного та суспільного життя імперії, у тому числі і на українські землі, що потрапили до її складу в результаті експансійної політики російського царату.

Варто підкреслити, що система управління православними монастирями була досить складною. У 1721 р. відбулося скасування патріаршества. «Регламент или устав Духовной коллегии», було введено в дію маніфестом Петра I 25 січня 1721 р. Саме цей документ фактично визначив правове становище Православної церкви в Російській імперії на наступні два століття. Ним затверджувалася діяльність Духовної колегії як вищого органу церковної влади і державного відомства. З 14 лютого 1721 р. Духовну колегію було перейменовано у Святійший правлячий Синод, під юрисдикцію якого підлягали й усі православні монастирі та їх чернецтво². Цим було започатковано новий період в історії Православної церкви, який отримав назву синодального.

Характер взаємовідносин між Церквою і державою суттєво деформувався. Відбулося зміщення в бік верховенства світської держави над усіма релігійними інституціями підвладних їй територій. Державна влада у цей період взялася жорстко контролювати церковне життя. Собори практично не скликалися, а Святійший Синод діяв не лише як орган вищої церковної влади, але й як урядова інституція, подібна до Сенату, Державної Ради чи Комітету міністрів. Усі розпорядження Синоду виходили під грифом «Згідно указу його імператорської величності». Крім того, вони обов'язково підлягали візуванню синодального обер-прокурора.

Уже з 1722 р. при Святійшому Синоді було запроваджено посаду обер-прокурора як представника імператора в Синоді. Значення цієї посади спочатку було несуттєвим. Однак з часом роль і вплив обер-прокурорів поступово зростали і зрівнялися у правах з міністрами та головними управляючими окремих відомств. Обер-прокурор отримав право безпосередньої доповіді імператору про справи Святійшого Синоду³. Фактично обер-прокурор отримав права міністра із законодавчих та адміністративних справ Церкви. З тих питань, що входили до його компетенції, обер-прокурора стали запрошувати на засідання Державної ради та Комітету міністрів. За влучним висловом тверського архієпископа Сави, історію Російської православної церкви доводиться писати за XVI ст. – по митрополитах, за XVII ст. – по патріархах, за XVIII ст. – по царях, а за XIX ст. – по обер-прокурорах⁴. Саме з подачі обер-прокурорів, особливо О. Голіцина, М. Протасова, Д. Толстого, К. Победоносцева, які у XIX ст. практично керували Російською православною церквою, остання стала в їх руках бюрократичним органом політичної влади. Для українського народу, який опинився під владою Російської імперії, ця політична роль Церкви в її служінні самодержавству посилювалася русифікацією як засобом навернення до «офіційного православ'я»⁵.

² Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом. Санкт-Петербург: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1896. С. 194.

³ Оберпрокурор // Українська мала енциклопедія: у 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1962. Т. 5, кн. IX: Літери На-Ол. С. 116.

⁴ Власовський І. Безбожництво та причини його зростання в сучасному світі // В обороні віри. Торонто, 1957. Ч. III. С. 31.

⁵ Ibid. С. 55-56.

Чисельність членів Святійшого Синоду не була сталою і залежала від волі імператора та впливу обер-прокурора. Зокрема, князь О.М. Голіцин, який обіймав цю посаду в 1803–1816 рр., своїм іменним указом від 12 червня 1805 р. залучав до роботи в центральному відомстві Святійшого Синоду єпархіальних архієреїв терміном на 1–2 роки. З того часу персональний склад Синоду зазнавав частих змін, а постійним членом залишався лише митрополит Санкт-Петербурзький. Згідно з постановою Державної Ради від 9 липня 1819 р. постійними членами Святійшого правлячого Синоду стали *ex officio* (лат. в силу своєї посади) Московський і Київський митрополити⁶. Персонально члени Святійшого Синоду призначалися іменним височайшим указом із найстаріших архієреїв і митрополитів, які зберігали це звання довічно. Перебування митрополита Київського синодальним членом вищого органу церковно-державного управління Російської імперії дозволяло йому впливати на прийняття рішень і використовувати свій статус для захисту інтересів Київської митрополії та єпархії.

У цьому контексті логічним та актуальним є інтерес до історії Київської єпархії в кінці XVIII – початку XX ст. З'ясування специфіки церковно-державних відносин на рівні адміністративно-територіальних утворень дозволить не лише суттєво розширити об'єм локально-історичної інформації, але й з'ясувати наскільки ці відносини впливали на політичні та соціокультурні процеси в конкретному регіоні.

Тут варто розпочати з дослідження процесу формування територіальних меж Київської єпархії. З огляду на те, що в останній третині XVIII ст. на півдні та заході Російської імперії, у зв'язку з трьома поділами Польщі та російсько-турецькими війнами, значна територія українських земель потрапила до складу Російської імперії. У зв'язку з суттєвими територіальними змінами, в імперії постало питання про перерозподіл парафій між новоствореними православними єпархіями. У травні 1788 р. імператорським указом «Про розподіл єпархій відповідно до розподілу губерній», даному Святійшому Синоду, було запропоновано межі єпархій Російської православної церкви співвіднести з територіальними межами губерній⁷. У другій половині 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. відбувалися зміни й в адміністративно-територіальній приналежності низки повітів.

У 1796 р. було створено Київську губернію, територія якої тепер повністю розташовувалася на Правобережжі. Указом від 7 вересня 1797 р. Київську єпархію було наказано утворити із адміністративних одиниць по правому березі Дніпра. До складу Київської митрополії увійшли 12 повітів: було залишено Київський, Богуславський, Васильківський і приєднано із Подільської губернії Махнівський, Липовецький, П'ятигорський, Сквирський; із Волинської губернії – Радомишльський; із Новоросійської – Катеринопільський, Уманський, Черкаський і Чигиринський. Повіти ж Лівобережжя було передано до складу реформованої Переяславської єпархії. Згідно прийнятої у жовтні 1799 р. постанови Святійшого Синоду, назви єпархій закріплювалися за назвами губерній⁸. Упродовж наступного XIX ст. чисельність повітів Київської митрополії практично

⁶ Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. Т. 36. № 27872.

⁷ Ibid. Т. 22. № 16658.

⁸ Ibid. Т. 25. № 19156.

залишалася без змін. На рівні повітів існували церковні округи – протопопії, які поділялися на менші відділи – благочинія.

Відповідно до повітового поділу Київської губернії було здійснено і поділ митрополії. У кожному повітовому місті оформилося Духовне правління, що створювало умови для того, щоб церковні органи управління потрапили під контроль світських органів влади. Усі монастирі Київської губернії перебували під наглядом і канонічним управлінням єпархіального архієрея. У тодішній Російській імперії таких обителів була абсолютна більшість. Для них існувала єдина тріступенева система управління. У вищій інстанції всі монастирі, як релігійні установи Російської православної церкви, перебували у підпорядкуванні Святейшого правлячого Синоду. Оскільки у досліджуваній період Церква була повністю інтегрована у загальну бюрократичну систему абсолютної монархії, тобто, була державною, то їй, відповідно, усі її складові частини (у тому числі й монастирі) підпорядковувалися верховній владі російського імператора. Останній ні з ким не ділився своєю абсолютною владою, у тому числі і з Церквою, яку називали «Відомством православного сповідання».

Вплив російського імперського законодавства на монастирі Київської єпархії відчувся відразу після потрапляння українських земель в орбіту російської державної політики. Статистичні дані засвідчують, до прийняття імператорського маніфесту 1764 р. про проведення секуляризації духовної земельної власності, на території Київської єпархії в тогочасних її територіальних межах знаходилося 40 монастирів. Із них Києво-Печерська лавра та Києво-Межигірський монастир були ставропігіальними та користувалися спеціальними правами. Єпархіальними були 21 чоловічий монастир і 17 жіночих обителей⁹. Запровадження російською імператрицею Катериною II духовних штатів 1786 р. суттєво вплинуло на чисельність і становище православних монастирів Київської єпархії. Уже до кінця XVIII ст. було ліквідовано 3 чоловічих (Братський Богоявленський, Спасо-Софійський і Межигірський Преображенський) і 1 жіночий (Богословсько-Михайлівський) монастирі. У першій половині XIX ст. тенденція з ліквідації обителів Київської єпархії продовжилася. Так було ліквідовано Пустинно-Микільський (1831), Георгіївський Беліловський (1840) та Георгіївський Лебединський (1845) монастирі¹⁰.

На початку XIX ст. продовжилося реформування адміністративно-територіальної системи управління Православної церкви. Основу церковно-адміністративного поділу становили церковні округи – єпархії. Їх очільників призначав імператор з подання Святейшого Синоду. Ця середня ланка, у віданні якої перебували обителі Київської єпархії, була представлена місцевим єпархіальним начальством. До її складу входили митрополит Київський і Галицький, єпископи Київські, Київська духовна консисторія, а також благочинний над монастирями.

⁹ Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы: Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. В 2-х т. (1897-1913). Т. 2: XVIII век. Казань: Центр. тип., 1913. 892 с.

¹⁰ Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. Т. 1: Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764-95 по 1 июля 1890 год. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1890. Ст. №№ 67, 87, 295, 438.

Київський ієрарх, посада якого називалася «митрополит Київський і Галицький, архімандрит Києво-Печерський», не обирався, а призначався Святійшим Синодом. Починаючи митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні) на Київську кафедру практично упродовж усього синодального періоду призначалися росіяни¹¹:

№ з/п	Ім'я митрополита та термін перебування на кафедрі	Призначений з раніше займаної кафедри	Місце народження
1.	Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) (1799-1803)	Переведено з Новоросійської єпархії	м. Бистриця (Молдавія)
2.	Серапіон (Александровський) (1803-1822)	Архієпископ Казанський	м. Олександрівська Слобода (Росія)
3.	Євгеній (Болховитінов) (1822-1837)	Переведено зі Псковської єпархії	м. Воронеж (Росія)
4.	Філарет (Амфітеатров) (1837-1857)	Переведено із Ярославля	Орловська губернія (Росія)
5.	Ісидор (Нікольський) (1858-1860)	Із екзархів Грузії	Тульська губернія (Росія)
6.	Арсеній (Москвін) (1860-1876)	Переведено з Варшави	Костромська губернія (Росія)
7.	Філофей (Успенський) (1876-1882)	Переведено з Твері	Ярославська губернія (Росія)
8.	Платон (Городецький) (1882-1891)	Очоловав Донську єпархію (1867-1877) та Херсонську єпархію (1877-1882)	Тверська губернія (Росія)
9.	Іоаннікій (Руднев) (1891-1900)	Переведено з Москви	Тульська губернія (Росія)
10.	Феогност (Лебедев) (1900-1903)	Переведено з Новгородка	Тверська губернія (Росія)
11.	Флавіан (Городецький) (1903-1915)	Переведено з Грузії	м. Орел (Росія)
12.	Володимир (Богоявленський) (1915-1918)	Переведено з Санкт-Петербурга	м. Тамбов (Росія)

Київському митрополиту у своїй єпархії належала найвища адміністративна, судова та господарська влада. Адміністративна влада поширювалася на все духовенство та єпархіальні установи, судова – на все духовенство і мирян у церковних справах і господарська – на церковне та монастирське майно. Митрополит також отримував право призначати чи звільняти більшу частину посадовців єпархіального управління, контролював їх діяльність, видавав розпорядження, затверджував рішення єпархіальних

¹¹ История российской иерархии, собранная Новгородской семинарии префектом, философии учителем, соборным иеромонахом Амвросием. В 6-и частях. Москва: Синодальная типография: 1807-1815. Ч. 1. 1807. [4], XI, [1], 643, [3], X, V, [1] с.; Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви / сост. Павел Строев. Санкт-Петербург, 1877. X с., 1064, 68 стб.; Білокінь С.І. Київські ієрархи, загальний перелік київських єпископів, архієпископів, митрополитів і патріархів // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. С. 274.

органів, здійснював рукопокладення духовенства та проводив ревізію фінансового стану парафій, монастирів, навчальних закладів своєї єпархії. Відповідно до указу Святійшого Синоду від 23 листопада 1865 р., єпархіальний архієрей мав подавати щорічні звіти про стан справ в єпархії, у тому числі і про становище та чисельність монастирів і чернецтва, про пожертви, що безпосередньо надійшли до монастирів¹².

Участь в єпархіальному управлінні брала також Київська духовна консисторія. Її управлінська роль була досить високою, а статус практично дорівнював губернським органам влади. Варто нагадати, що Духовні дікастерії/консисторії, як місцеві церковно-адміністративні та судові установи, виникли і набули поширення в єпархіях Російської православної церкви, у тому числі й на українських землях, у XVIII ст. Синодальним указом від 9 липня 1744 р. дікастерії перейменовувалися у консисторії, крім Київської та Чернігівської єпархій, де залишалися старі назви. З часом сенатським указом від 18 травня 1832 р. «для соблюдения единообразия» дікастерії в Києві, Чернігові та Кишиневі було перейменовано в консисторії¹³.

Консисторії разом з єпархіальними архієреями були підконтрольні Святійшому Синоду, перебували на його грошовому утриманні, керувалися його наказами та розпорядженнями. Безпосереднє управління консисторіями здійснювали єпархіальні архієреї через свої пропозиції та резолюції. Консисторія мала право призначати і звільняти духовну адміністрацію, піддавати суду релігійних осіб за посадові порушення. Члени консисторії обиралися із архимандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв з урахуванням їх рівня освіти та досвіду¹⁴.

Статутом духовних консисторій обумовлювалося, що всі справи розподілялися залежно від змісту їх відання і за столами (відділами). Кожний стіл підпорядковувався столоначальнику та перебував під наглядом одного з членів консисторії. З вересня 1838 р. усе діловодство Київської духовної консисторії велося за п'ятьма столами. З часом їх чисельність зростає до семи. Як засвідчують архівні матеріали, у віданні Київської духовної консисторії перебували питання, що стосувалися обліку монастирів та особового складу чернецтва, призначення настоятелів, постригу у ченці, організації господарської діяльності обителів, обліку їх майна, перебування на епітимії тощо¹⁵.

Єпископи призначали собі на допомогу в управлінні обителями благочинних. Інститут благочинних, як суто виконавчий орган, став ефективним органом забезпечення самодержавницького курсу на централізацію і бюрократизацію церковного апарату. Благочинний був адміністративною особою в церковній посадовій ієрархії, який, виконуючи свої обов'язки в межах певного територіального округу – благочинія, здійснював місцевий нагляд над духовенством. Термін «благочинний» закріпився після монастирської реформи 1764 р. На початку XIX ст. склалися два типи благочиній: церковні, що об'єднували міські та сільські приходи за територіальною ознакою і монастирські, що

¹² Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-ое. Санкт-Петербург, 1830-1881. Т. 40. Часть 2. № 42701.

¹³ Ibid. Т. 7. № 5380.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Санкт-Петербург, 1882-1917. Т. 3. № 1495.

¹⁵ Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 127 «Київська духовна консисторія» (опис фонду). Опис 1006. VII стіл.

об'єднували монастирі певної єпархії. Посада монастирського благочинного в управлінській структурі Православної церкви з'явилася наприкінці XVIII ст. 24 березня 1799 р. цю посаду було затверджено циркулярним указом Святійшого синоду.

Інститут благочинних священників здійснював не лише релігійні, а й, переважно, адміністративні функції. Із запровадження посад благочинних передбачалося, що вони будуть обиратися із місцевих священників, але досить скоро виборність змінилася призначенням за поданням єпархіального архієрея. У кожній єпархії монастирські благочинні призначалися правлячим архієреєм з числа чернецтва єпархії та здійснювали нагляд як над чоловічими, так і над жіночими монастирями. Їх кількість залежала від числа монастирів. У «Статуті духовних консисторій» зазначалося, що благочинному над монастирями могла доручатися в управління така кількість монастирів, з якою він міг успішно справлятися¹⁶.

Діяльність благочинних регламентувалася особливими інструкціями, які вперше почали формуватися ще у 1775 р., а у XIX ст. їх було суттєво скореговано та доповнено. За розпорядженням Святійшого Синоду, першу таку загальну інструкцію благочинним монастирів було видано лише у травні 1828 р. Нею регулювалися обов'язки та повноваження благочинного монастирів. Їх суть полягала у «...богослужінні, благочинні, моральності та господарності». В Інструкції благочинному монастирів було викладено правила монастирського життя, а також права й обов'язки благочинного. Інструкцією допускалося використання і місцевих монастирських статутів¹⁷.

Діяльність монастирів і повсякденне життя ченців стали об'єктом прискіпливої уваги благочинного над монастирями. Загалом, до обов'язків монастирського благочинного відносилися переважно питання нагляду за діяльністю настоятелів монастирів і чернецтвом. Благочинний також контролював ведення прибутково-видаткових книг монастирів, рух і зберігання коштів, процес заготовки господарських припасів, стан утримання майна та будівель обителів. Для цього благочинний був зобов'язаний не рідше 1-2 разів на рік відвідувати монастирі особисто, вчасно реагувати на недотримання монастирського статуту й умов організації життєдіяльності там¹⁸.

Однак уже з липня 1850 р. Святійшим Синодом було прийнято рішення про посилення нагляду за ченцями. Благочинному тепер довірялося жорсткіше контролювати настоятелів, розбирати суперечки та проступки братії, накладати на винних, за згодою настоятеля, єпитимію тощо. Про більш важкі проступки монастирські благочинні були зобов'язані повідомляти єпархіальному начальству. Окрім благочинних монастирів зі складу старшої чернечої братії в єпархіях призначалися особливі благочинні для здійснення безпосереднього нагляду за ченцями конкретного монастиря¹⁹.

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) сформовано окремий фонд «Благочинного монастирів Київської єпархії», періодом діяльності якого

¹⁶ Устав духовных консисторий: с дополнениями и разъяснениями Святейшего Синода и Правительствующего Сената / Составил М.Н. Палибин. Изд. неофиц. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1900. Ст. 64.

¹⁷ Краткий курс церковного права православной церкви / Сост. проф. Казан. духов. акад. и ун-та И.С. Бердников. Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1903. Ст. 70.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Санкт-Петербург, 1882–1917. Т. 3. № 1495.

¹⁹ Благочинный // Православная богословская энциклопедия / Издание под ред. проф. А.П. Лопухиной. Т. 2: Археология-Бюхер. Санкт-Петербург: Приложение к духовному журналу «Странник», 1901. С. 699.

були 1836-1919 рр. Рапорти, звіти, розпорядження та листування благочинного, що відклалися у матеріалах фонду, дають можливість детально ознайомитися зі станом справ обителів міста Києва та губернії, їх фінансовим, матеріальним і господарським становищем, з'ясувати коло проблем, які доводилося вирішувати благочинному монастирів Київської єпархії.

Державна політика стосовно самих православних монастирів у синодальний період характеризувалася застосуванням жорстких обмежень і тиску на чернецтво. Починаючи з часів правління Петра I й упродовж усього XVIII ст. обмеження стосувалися усіх сторін життя обителів. Важкий удар по монастирях завдав указ Катерини II від 26 лютого 1764 р., більше відомий під назвою «Духовні штати». Цим указом у монастирів конфісковувалося усе майно та призначалися виплати, відповідно до знатності і важливості обителі. Всіх їх було поділено на три класи зі встановленням норм штатів ченців і черниць²⁰. Усі штатні монастирі отримували виплати з державної скарбниці, а заштатні утримувалися за рахунок пожертв від уряду, приватних осіб і власних доходів²¹. Чоловічі та жіночі монастирі поділялися на спільножительні і неспільножительні. У спільножительних монастирях ченці своєю працею утримували себе і заробляли засоби для підтримання та розвитку обителі. Для неспільножительних монастирів було характерним отримання тільки спільного харчування від монастиря, а одяг і всі інші предмети першої необхідності кожний із них заробляв власною працею і за рахунок отримуваної ними платні.

У самих же монастирях всю владу було зосереджено в руках настоятелів – ігуменів. Згідно духовних штатів 1764 р., у монастирях першого та другого класів ігумени мали статус архімандрита. У містах, де існували монастирі третього класу, указом від 12 грудня 1797 р. з дозволу Святійшого Синоду дозволялося замість ігуменів запроваджувати посади архімандритів зі збереженням ігуменських ставок, передбачених за штатом таких монастирів. Намісники Києво-Печерської лаври, при отриманні цього звання, набували статусу архімандрита зі ступенем монастиря другого класу та збереженням за ними окладів, передбачених для такої категорії монастирських управлінців.

Настоятелі спільножительних монастирів обиралися із братії того ж монастиря. В окремих випадках це могли бути ченці з інших обителів. Під час процедур обрання дотримувалася таємниця голосування. Тут обов'язково мав бути присутнім благочинний монастирів, як довірена особа єпархіального преосвященного²². Однак з часом це право монастирі втратили і настоятелі монастирів призначалися за визначенням Святійшого Синоду. Прикладом тому є призначення скарбничої Києво-Флорівського жіночого монастиря черниці Євпраксії настоятельницею цього ж монастиря, з возведенням її в сан ігумені²³. За визначенням Святійшого Синоду від 30 жовтня 1902 р. настоятельницею Ржищівського спільножительного жіночого монастиря ігуменю Мелитіну було переміщено на посаду настоятельниці Покровської жіночої спільножительної обителі²⁴. Окремі

²⁰ Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. Т. 26. № 12060.

²¹ Ibid. Т. 24. № 18273.

²² Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Сост. Т. Барсов. Санкт-Петербург: Синод. тип., 1885. Т. 1. С. 15.

²³ Церковные ведомости. 1899. № 28. С. 241.

²⁴ Церковные ведомости. 1902. № 45. С. 343.

монастирі Київської єпархії зберігали можливість обирати настоятелів своєї обителі. Однак обрані на ці посади особи проходили процедуру затвердження за визначенням Святійшого Синоду. Так, у березні 1902 р. було затверджено обраного братією Київського Троїцького монастиря скарбника Мелхіседека на посаду настоятеля цього монастиря з возведенням його в сан ігумена²⁵. Завданнями настоятелів жіночих і чоловічих монастирів були управління монастирями, організація та ведення фінансової та господарської діяльності, облік і звітність про їх результати, подання заявок до Консисторії про потреби монастирів тощо²⁶.

В управлінні монастирями настоятелями застосовувався авторитарний стиль, який сприяв підтриманню в обителях суворої дисципліни та дотримання монастирського статуту. Із числа монастирської братії у настоятелів монастирів були помічники, які обіймали певні посади: скарбники, економі, монастирські благочинні, ризничі, регенти тощо. При цьому, скарбничий, окрім того, що займався справами контролю та звітності за грошовими витратами, а також веденням монастирського діловодства, у випадку відсутності настоятеля, виконував його обов'язки. Усі ченці та черниці виконували при монастирях різні види послуху та мали свої обов'язки. Переважна їх більшість були зайняті у різних галузях монастирського господарства.

Отже, головною рисою синодального періоду абсолютний контроль держави за життям Церкви. Православна церква була, по суті, державним інститутом. З потраплянням українських земель в орбіту російської експансійної політики у кінці XVIII ст. Православна церква в Україні під зовнішнім тиском і в результаті внутрішньої кризи поступово й остаточно позбулася своєї самобутності та перетворилася на звичайний придаток російського державного механізму. Православні монастирі, як важливий її структурний елемент, підпорядковувалися верховній владі Святійшого правлячого Синоду та російського імператора. Середньою ланкою управління монастирями були єпархіальні архієреї, духовні консисторії та благочинні монастирів єпархії. Безпосереднє управління монастирями здійснювали настоятелі монастирів. Подібна громіздка бюрократична система управління монастирями мала свої недоліки. Вона часто гальмувала розвиток обителі і заважала їх пристосуванню до дійсності. Особливо це було відчутно у пореформений період. Крім того, авторитарний стиль управління монастирями сприяв дотриманню чернецтвом суворої дисципліни та монастирських статутів.

Oleksandr Chuchalin

Kyiv Eparchy Monasteries in the System of Orthodox Church Administration in the Synodal Era

Abstract: The article studies how Orthodox monasteries were administered during the Synodal era to specify the course of relevant cultural, socio-economic and economic processes. It finds that the Synodal era marked the adoption of certain legal acts relating to Orthodox monasteries and monasticism by the highest state authorities of the Russian Empire. Owing to

²⁵ Церковные ведомости. 1902. № 17. С. 107.

²⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Санкт-Петербург, 1882-1917. Т. 3. № 1495.

the expansionist policy of Russian tsarism in the late 18th century, Orthodox monasteries in Ukraine came under Russian imperial law. The article indicates that after the establishment of Most Holy Governing Synod, the nature of the relationship between the Orthodox Church and the state shifted towards the supremacy of the secular state over all religious institutions of its territories. Concerning the Ukrainian people, the Orthodox Church's service to Tsarist autocracy was reinforced by total russification as a way of conversion to «official Orthodoxy». Importantly, the article proves that the highest body in the administration system of Orthodox monasteries in the Synodal era was the Most Holy Governing Synod and the Chief Procurator as the emperor's representative in this body of public administration. The middle administration of monasteries was represented by local eparchial administration, which included the archbishop, bishops, bishops' consistories, as well as the dean of Kyiv Eparchy monasteries. In the monasteries themselves, all administration was concentrated in the hands of abbots. Their leadership style was authoritarian, which, to some extent, contributed to strict discipline and compliance with monastery statutes.

Furthermore, the article considers the activities of Kyiv Eparchy and the position of its monasteries in this system of Orthodox Church administration in the Synodal era. It investigates how territorial boundaries of the Eparchy and the list of counties were determined.

Finally, the article shows that all monasteries of Kyiv province were under the supervision and canonical administration of the Metropolitan of Kyiv and Halych, the Kyiv Spiritual Consistory and the dean of Kyiv Eparchy monasteries. Both the position and number of Orthodox monasteries of Kyiv Eparchy underwent significant changes during the Synodal era.

Keywords: Kyiv eparchy, Orthodox monasteries, the Synodal era, administration, Holy Synod, the Chief procurator, metropolitan, dean, abbot